

УДК 94 (477) «1861/1914»

MODERNIZATION PRACTICES IN THE AGRICULTURE OF RIGHT BANK UKRAINE: 1861-1914.**МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ПРАКТИКИ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ: 1861-1914 рр.****Nelia Romaniuk/ Неля Романюк***d. h. s. prof/ д. і. н. проф.*ORCID: <https://orcid.org/0000-000-2340-44>*Polissia National University, 7, Staryi Blvd., Zhytomyr, Ukraine, 10002**Поліський національний університет, Житомир, Старий Бульвар, 7, 10002*

Анотація. Досліджено зразки прибуткового господарювання підприємців Правобережної України доби соціально-економічної модернізації: 1861-1917 рр. Під впливом реформ 60–70-х рр. XIX ст., особливо скасування кріпацтва та столипінської аграрної реформи, саме сільські підприємці у Київській, Подільській і Волинській губерніях, використовуючи природно-кліматичні умови краю, земельні ресурси, корисні копалини, деревину, підприємницькій хист і капітал, знайшли шляхи і методи збільшення обсягів виробництва на селі, прибуткового господарювання, що так актуально і в наш час.

Ключові слова: підприємництво; сільське господарство; цукрова, винокурна, борошномельна промисловість; Правобережна Україна.

Вступ

Сільське господарство в історії України є сферою діяльності значної частини населення. На сучасному етапі, в умовах глобалізації ринку продовольства і загостренню на цій основі міжнародної конкуренції, набуває нового змісту та посилюється значення модернізації сільськогосподарського виробництва. Ринкові трансформації в Україні зумовлюють актуальність дослідження і вивчення цінного досвіду впровадження модернізаційних практик у сільськогосподарському виробництві на основі підприємництва в другій половині XIX- на початку XX століття, коли були досягнуті вагомі результати виробництва у сільській місцевості: Наприкінці XIX- на початку XX століття підросійська Україна стала потужним виробником і експортером сільськогосподарської продукції. Важливим чинником інтенсифікації виробництва стало підприємництво. Становлення і розвиток підприємництва відбувалося у залежності від природно-кліматичних умов регіонів, правових основ, політичних, економічних і наукових чинників. Так у Донецько-Криворізькому регіоні підприємці відігравали значну роль у розвитку галузей важкої промисловості (вугільній, видобувній, металургійній, машинобудівній). Підприємці Півдня України, маючи доступ до чорноморських портів, перетворювали свої підприємства у потужні центри комерційного зернового господарства і тонкорунного вівчарства. Підприємці Правобережної України, зокрема Київщини, Поділля і Волині відігравали провідну роль у розвитку землеробства, тваринництва та підприємств переробної промисловості.

Основний текст

Основою економічного розвитку Київської, Подільської і Волинської губерній було землеволодіння підприємливих поміщиків і заможних селян, які

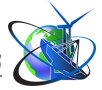

застосовували найбільш прибуткові види господарської діяльності – вирощування зернових культур, цукрових буряків, картоплі, хмелю та їх переробку на власних підприємствах якомога ближче до сировинних ресурсів. Найбільш вигідними галузями були: цукрова, винокурна та борошномельна. Продукція цих галузей становила найбільшу частину в загальному обсязі промислового виробництва. А виробництво цукру наприкінці XIX ст. складало більше половини загального фабрично-заводського виробництва. Регіон, в який входили досліджувані губернії, став потужним виробником і експортером цукру на закордонні ринки.

Характерною особливістю господарювання підприємливих поміщиків краю ставала диверсифікація. Створивши конкурентноспроможні товарні господарства, вони одночасно з виробництвом сільськогосподарської продукції, вкладали свої кошти у найбільш прибуткові галузі промисловості. Поєднання виробництва сільськогосподарської продукції з її промисловою переробкою забезпечувало власникам отримання сталих прибутків. Наявність промислових підприємств сприяла кращому фінансуванню сільського господарства, яке постійно залежало від погодних умов. Водночас аграрний сектор давав необхідну сировину для цукрової, борошномельної, виноробної та інших галузей промисловості. Так, до цукропромислових магнатів та власників багатьох інших підприємств належали землевласники Київщини, Поділля, Волині: Бобринські, Браницькі, Терещенки, Потоцькі, Сангушки, Радзивілли, Ярошинські.

Вагомий вклад у розвиток підприємництва доби соціально-економічної модернізації України, впровадження інтенсифікації виробництва внесли представники династії Терещенків. Багатопрофільна підприємницька діяльність давала можливість Терещенкам отримувати сталі прибутки. Маєтки братів Миколи та Федора Терещенків відзначалися високою культурою землеробства, запровадженням багатопільної сівозміни, використанням техніки. Завдяки інтенсивному веденню господарства вони отримували значні прибутки. Про ефективне і дбайливе господарювання Терещенків свідчить і те, що поряд із землеробством вони розвивали тваринництво. Якщо в багатьох цукрозаводчиків відходи виробництва пропадали, то у Терещенків жом і патока використовувалися поряд з іншими кормами для відгодівлі худоби. Крім того, ведення тваринницької галузі забезпечувало достатню кількість гною для удобрення полів. Завдяки інтенсивному веденню сільського господарства у своїх маєтках Терещенки отримували значні прибутки, зуміли вигідно вкласти свої капітали у промислове виробництво і стати потужними виробниками цукру та іншої продукції.

Головними бізнесовими інтересами Терещенків було виробництво цукру. Брати Микола і Федір побудували потужні цукрові заводи, їх справу продовжували нащадки. Так, станом на 1913 р. на Андрусівському цукровому заводі Волинської губернії та Андрушківському – Київської губернії (власник М. Терещенко) виробляли в рік майже 1 млн. пудів цукру. О. Терещенку належав один з найбільших в краї – Андрушівський винокурно-

ректифікаційний завод. Активну підприємницьку діяльність вів і Ф. Терещенко. У Червоному Волинської губернії він мав у власності цукровий і винокурно-ректифікаційний заводи, які давали великі прибутки. Крім того, він був членом правління економічно сильного Тульсько-Черкаського товариства цукрових заводів і був співвласником ще 3 цукрових і 1 лісопильного заводів [1].

Як показало опрацювання відомостей значної кількості справ архівного фонду Терещенків, запорукою їх підприємницького успіху був добре налагоджений економічний аналіз господарської діяльності, система обліку прибутків і збитків кожного маєтку, виробничого підрозділу, підприємства [2]. Зокрема, результати господарювання за 1911-1913рр. Ф. Терещенка показують звіти Глушецького, Червоненського, Чорнорудецького маєтків, рахунки прибутків і збитків головної контори [3].

Передові на той час технології у землеробстві і переробній промисловості запроваджували у своїх господарствах графи Браницькі. Зокрема, якщо на Київщині переважала трипільна сівозміна, то в маєтках Браницьких більшість сіл використовували вже дев'ятипільля. Багатопільля було особливо поширеним у Васильківському повіті, де з 92 маєтків багатопільну сівозміну практикували в 31 маєтку [4, с. 46]. Поєднання ефективної сівозміни, якісного насіння та родючих ґрунтів давало можливість збирати високі врожаї. Станом на 1913 р. графи Браницькі, володіючи великими земельними масивами, у власності мали 7 цукрових, 2 винокурних заводи і 8 парових млинів у Київській і Подільській губерніях [1].

Найсучасніші методи господарювання запроваджували у своїх володіннях батько і син Юзеф і Францішек Ярошинські. Ю. Ярошинський до кінця життя скуповував все нові маєтки і став одним з найбільших землевласників Південно-Західного краю і успішним підприємцем. Ф. Ярошинський, успадкувавши свою частку в 2 209 дес. 4626 саж. землі у Вінницькому повіті, сам придбав 1909 р. невеликий маєток 76 дес. 1980 саж. у с. Марківці Брацлавського повіту. У Вінниці в 1911-1912 рр. скупив кілька ділянок, де збудував механічну фабрику взуття «Яструб». Для ефективного ведення господарства імпортував з інших країн техніку, худобу та племінних коней. Мав гранітну копальню в Гнівані. Входив до Вінницької філії Подільського сільськогосподарського синдикату, а коли філія виокремилася як Вінницький сільськогосподарський синдикат – став його віце-головою [5, с.890-894].

Багатогранною була діяльність відомого подільського промисловця і громадського діяча К. Бущинського, який завдяки праці і знанням перетворив Немерчанський маєток у високопродуктивне господарство. У 1886 р. він створив у Немерчому разом із М. Лонжинським одне з перших на Поділлі селекційно-насіннєве господарство (фірма «К. Бущинський і М. Лонжинський»). У той час місцеві господарі купували насіння за кордоном, витрачаючи значні кошти (хоча іноземні сорти виведені в інших умовах, не завжди відповідали місцевим вимогам). Господарство проводило селекцію цукрових буряків, пшениці, жита, вівса, зокрема тут були виведені

такі відомі сорти озимої пшениці, як «Тріумф Поділля», «Банатка подільська», «Тріумф Поділля новий», «Немерчанська ювілейна», ярової пшениці «Немерчанська ярова» й «Немерчанська ярова чорна», вівса – «Немерчанський найбільш ранній», озимого жита – «Excelsior». Протягом 30 років існування немерчанське насіннєве господарство значно розширило свою діяльність і на початку ХХ ст. було одним з найбільших у Російській імперії. Здобуваючи щораз ширші ринки збуту (Росія, Північна Америка, Італія, Австро-Угорщина, Франція, Румунія, Болгарія, Сербія та ін.), вона успішно конкурувала за кордоном [6, с.8-11].

Маєток у Мощеному (1994 дес. землі, із них орної – 1842 дес.) Гайсинського повіту Подільської губернії належав Б. Ханенку. Починаючи з 1886 р., за рахунок власних ресурсів він перетворив маєток на прибуткове господарство [7, с. 259, 260]. До 1895 р. тут практикували 9-ти пільну сівозміну; а пізніше, коли була прикуплено ще 370 дес., було введено 12-ти пільну сівозміну на площі в 1 672 дес. [8, с. 279]. Цінним є досвід ведення Б. Ханенком городнього насіннєвого господарства на порівняно великій площі 60 дес., зосередженого головним чином у Київській губернії. Про те, що ця справа йшла вдало, свідчать факти про чотириразове нагородження золотими медалями на всеросійських виставках [9, с. 297-298].

У маєтку Берестяги Ф. Закржевського (Подільська губернія, Гайсинський повіт) усього землі було 1677,6 дес. Головний прибуток господарство отримувало від землеробства – від вирощування пшениці і цукрового буряка. У маєтку застосовувалася переважно 10-ти пільна сівозміна: 1) пар з добривом; 2) озима пшениця; 3) цукровий буряк; 4) ярові; 5) пар; 6) озима пшениця; 7) цукровий буряк; 8) пар; 9) озима пшениця; 10) ярові. Щодо тваринництва, то в господарстві налічувалося 90 коней і 150 волів [10, с. 30, 31].

Кваліфіковано і вміло господарювали у своїх маєтках великі землевласники краю Євстафій і Роман Сангушки, які для отримання високих прибутків також поєднували сільськогосподарське і промислове виробництво. Євстафію Сангушку належали маєтки на Волині і в Київській губернії. У його фільварках з кожним роком зростала продуктивність землеробства завдяки запровадженню нових методів обробітку ґрунту, використанню мінеральних добрив, багатопільної сівозміни, застосуванню машин та вдосконалених знарядь праці. Його господарства стали основними постачальниками товарного хліба на внутрішні та зовнішні ринки. Князь розводив знамениті на всю Європу породи коней – арабських скакунів [11, с.228]. Князь Є. Сангушко був власником 3 суконних фабрик і фарфорового заводу. Вагомим внеском князя у розвиток ринкових відносин стало створення за рахунок його коштів перших не тільки в Україні, але й в Російській імперії, кредитних кас у містечках Славута і Білогірودка для допомоги в розвитку дрібної промисловості.

Вмілим підприємцем був і Роман Сангушко, який мав у власності 65 тис. 212 дес. землі, великі плантації цукрових буряків і володів Шепетівським, Клембівським і Кременчуцьким цукровими заводами. Р. Сангушко був

власником містечка Славута, більшості його промислових підприємств (суконних фабрик, винокурень) й одержував значні прибутки. Ним були засновані 4 паперові фабрики, які виробляли папір, картон і були широко відомі на паперовому ринку [11, с.243]. Йому належали також винокурні заводи у містечку Білгородка, та селах Михля і Цвітоха Заславського повіту і у цьому ж повіті млини у м. Заславль, містечку Славута, с. Михново, 45 торгівельних закладів [1, с. 88-91].

Значну кількість сільськогосподарської продукції виробляли на ринок і селянські господарства, опановуючи основи підприємництва. Про кращі зразки господарювання свідчать звіти повітових землевпорядних комісій, які періодично проводили обстеження хутірських і відрубних господарств. Так, у звіті Дубненської повітової землевпорядної комісії за 1908 р. відзначено, що з 55 обстежених хуторів 15 хутірських і відрубних господарств «достатньо стійкі», за розмірами земельної площі не відрізнялися від середнього селянського володіння і мали від 7 до 15 дес. орної землі. В цих господарствах впроваджена покращена сівозміна з багаторічними бобовими травами. Обробіток, догляд і збирання врожаю проводився сільськогосподарськими машинами. Вирощений врожай використовувався для забезпечення сім'ї продуктами харчування, а залишки її реалізовувалися. Це хутірські господарства: Й. Студеного, В. Новака біля с. Молодаво; Ф. Бача, Й. Бачовського біля с. Жорнова; С. Горбового (хутір Марковщина); В. Воляника (хутір Діброва). Відрубні господарства: Й. Кудрни (с. Боцанівка); І. Михаловського та І. Коларжа (с. Ульбарів); К. Лоукотки та В. Берана (с. Озирко); А. Вотави (с. Спасів); А. Гаврилюка та А. Морозова (с. Пащина) [12, арк. 319-343].

У доповідній записці Новоград-Волинській повітській землевпорядній комісії відзначено, що з 55 обстежених хуторів у шести волостях повіту в 11-ти ведеться багатопільне землеробство та впроваджуються більш передові методи господарювання. Це хутори з площею земельних ділянок від 7 до 14 дес. У Городницькій волості с. Лучиці – М. Костюка, Д. Антонюка, Н. Супрунчука; біля урочища Глибокий Рів – Є. Калашника, С. Голяченка. У Корецькій волості с. Олексіївка – В. Горжемського, Й. Трешковського; Старо-Корецьке сільське товариство – Г. Павловського. У Жолобенській волості при с. Стовпи – І. Якимчука та с. Закриниччя – Д. Якимчука [12].

Висновки

Становлення та розвиток підприємництва в Україні періоду соціально-економічної модернізації 1861-1914 рр. відбувалося в залежності від природно-кліматичних умов регіонів, правових основ, політичних, економічних й наукових чинників. Так, у Донецько-Криворізькому регіоні підприємці відігравали значну роль у розвитку галузей важкої промисловості (вугільній, металургійній, металообробній, видобувній, хімічній). Підприємці Півдня України, маючи легкий доступ до Чорноморських портів, перетворювали свої підприємства на потужні центри комерційного зернового господарства і тонкорунного вівчарства. На відміну від інших регіонів у Правобережній Україні, зокрема, Київщині, Поділлі і Волині провідну роль у

соціально-економічній модернізації відігравали сільські підприємці. Як показало дослідження, основними складовими їх прибуткового господарювання були інтенсифікація виробництва шляхом запровадження передових технологій та диверсифікація – поєднання сільськогосподарського і промислового виробництв. У сільському господарстві модернізаційними практиками стали: застосування обґрунтованих сівозмін, кращого насіння, внесення достатньої кількості органічних добрив, виведення кращих порід худоби і механізація.

Список джерел і літератури

1. Фабрично-заводские предприятия Российской империи / под. ред. Ф. А. Шобер. – [2-е изд.]. – Петроград: Тип. Т-ва под фирмою «Электротипография Н. Я. Стойковой», 1914.
2. Центральний Державний історичний архів України м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 830. – Оп.1. – Спр. 46.; Спр. 59; Спр. 72.
3. ЦДАУК. – Ф. 830. – Оп.1. – Спр. 1308; Спр. 1366; Спр. 1368; Спр. 1432.
4. Перерва В.С. Графи Браницькі: підприємці та меценати. – Біла Церква: Вид-во Пшонківський О.В., 2010. – 269 с.
5. Материалы по аграрно-экономическому исследованию Юго-Западного края (Уманский, Липовецкий, Звенигородский и Таращанский уезды Киевской губернии и Гайсинский уезд Подольской губернии). – [Изд. Уманско-Липовецкого сельхоз. общ.]. – Гайсин: Тип. У. Л. Шварцман, 1909. – 178 с.
6. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник. – Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. – 1008 с.
7. Подольский хозяин. – 1915. – № 8.
8. Земледелие. – 1898. – № 17.
9. Земледелие. – 1898. – № 18.
10. Земледелие. – 1898. – № 19.
11. Романюк Н.Й. Сільські підприємці і підприємництво в Україні: 1861-1914 рр. – Житомир: Полісся, 2012. – 600с.
12. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 47.

Abstract. *The purpose of this study – the role of rural entrepreneurship in the Right-Bank Ukraine, which became an important factor in accelerating the socioeconomic modernization of 1861-1914. . In the realities of that time, under the influence of the reforms of the 1960s and 1970s, especially the abolition of serfdom and Stolypin agrarian reform, it was rural entrepreneurs in the Kyiv, Podillia and Volyn provinces, using the natural climatic conditions of the region, land resources, minerals, wood, entrepreneurial income and capital, have found ways and methods of increasing the volume of rural production, profitable farming, which is so relevant today. The basis of the economic development of the Kyiv, Podil and Volyn provinces was the landowning of enterprising landowners and wealthy peasants, who used the most profitable types of economic activity - growing grain crops, sugar beets, potatoes, hops and processing them at their own enterprises as close to raw materials as possible. The most profitable industries were: sugar, distillery and flour. The production of these industries accounted for most of the total industrial production. And sugar production at the end of the XIX century. accounted for more than half of the total factory production. The region, which included the surveyed provinces, became a powerful*

producer and exporter of sugar to foreign markets. Representatives of multi-field business activity are the Tereshchenko, Khanenko, Symyrenko, Bobrynsky, Pototsky, Branytsky, Balashov, Sangushko, Brodskyi, Yaroshynsky and many other famous businessmen can be an example for contemporary entrepreneurs.

Keywords: *entrepreneurship, modernization, agriculture, industry, profit.*

© Неля Романюк